

FORDÍTÁS ÉS FORRÁS VISZONYA A HORVÁT-KÓDEXBEN*

BOROS KATALIN

1. Bevezetés

Jelen tanulmányban a Horvát-kódex Mária-prédikációinak és forrásainak a kapcsolatát vizsgálom. Munkámhoz a Haader Lea és Papp Zsuzsa által gondozott 1994-es szövegkiadást használom. (A kódex szövegére a továbbiakban a szokásos HorvK., bevezető tanulmányára Haader–Papp 1994 rövidítéssel hivatkozom). A kódex, mint ismeretes, a Nyulak szigeti skriptóriumából (Haader 2004) Ráskay Lea 1522-es másolatában maradt ránk; két nagyobb, Mária életéről szóló prédikációfordítást és egy regulagyűjteményt tartalmaz. A benne jelentős részt kitevő skolasztikus beszédek a klasszikus értékrendű egyházi hitszónok, Európa-szerte népszerű prédikátoríró Temesvári Pelbárt Stellarium Coronae Mariae Virginis (a továbbiakban ST.), vagyis A Boldogságos Szűz Mária Csillagkoszorúja című munkája részleteinek magyarra fordítása (Haader–Papp 1994: 19). Ennek 1497-es Baselben kiadott példányát használtam. Pelbárt latin nyelvű beszédminta-gyűjteményei az anyanyelvű prédikálás alapforrásai voltak (Bárcki 2006: 65). A 12 könyvből álló műből a vizsgált kódex prédikációi az első és a tizedik részből vett nagyobb terjedelmű szövegek fordításait fogják egybe (a latin és a magyar szöveg egyes fejezeteinek megfelelőit l. Haader–Papp 1994: 20–21).

A doktori munkám jelenlegi fázisában a kódex szövegének forrásokkal ellátott és összevetett feldolgozását készítem elő. A prédikációkkal részletesebben foglalkozva céлом a későbbiekben megállapítani, hogy milyen nyelvi mintát nyújtanak Pelbárt szóban forgó latin beszédei, és hogyan tükröződik ez vissza a kódexben; ennek egy kis szegmensét mutatom be. Összehasonlítva a HorvK. két prédikációját a forrásaival, először is azt állapíthattam meg, hogy a két magyar prédikáció eltér a fordítás viszonylatában egymástól. Az elsőt (HorvK. 1–103., vö. ST. 1.1–3.), amely Isten fiának megtestesüléséről szól, nagyobb kihagyások, csonkítások és módosítások nélkül, összes-

* A munka elkészülését az OTKA K 69093 sz. pályázata is támogatta. Témavezetők: Dr. A. Molnár Ferenc és Dr. M. Nagy Ilona.

ségében hűen tolmácsolja a kódex a latin szöveget, nem úgy a második prédikációban (HorvK. 125–233., vö. ST. 10.1.1–3. és ST. 10.5.2–3.), amely Mária halálát és mennybemenetelét tárgyalja. A következőkben az utóbbi beszédnek a forrásokhoz való viszonyát vizsgálom részletesen. A párhuzamosan vizsgált latin és magyar szövegben azt figyelem, milyen módosítások történtek az anyanyelvűben, amelyek egyrészt kihagyásokban, másrészt betoldásokban, harmadrészt pedig egyéb módosításokban nyilvánulnak meg. A források ilyen változtatása a kompilálásakor nem ismeretlen a kódexeinkben, amint arra a szakirodalom többször rámutat. Hasonló megoldásokkal találkozunk a MünchK. (Végh 1971) és a JordK. (M. Nagy 2003a) evangéliumfordításában, valamint ilyen módszerrel dolgozott a Karthauzi Névtelen is pl. a Péterpál-napi beszédében (Ádám–Bata 2005).

2. A magyar szövegben fellelhető rövidítések, kihagyások osztályozása

Elsőként olyan eseteket veszek sorra, amelyekben a magyar szöveg a forráshoz képest rövidít, kihagy bizonyos részleteket. Ez a legjellemzőbb módja a forrás módosításának; nagyon sok példa van rá. A legegyszerűbb formában egyszerű szavak, kifejezések vagy magyarázó, fejtegető mondatok maradnak ki a magyarból. A kihagyott részek funkcióik szerint viszonylag világosan elkülöníthetők.

A beszéd szerkezetére vonatkozó technikai elemek kihagyásai közül a latin prédikációmintában levő témameghatározást mint propozíciót a magyar – azonos formában – egyszerűsíti négy helyen, a 131., 142., 163. és 197. lapokon. (A latin többletet vastagon szedett betűtípussal jelzem, a latinhoz képest a magyar szövegbe való betoldást aláhúzással, a két szöveg közötti egyéb módosításokat, pl. az általánosabb latin konkrét magyar fordítását alápontozással jelölöm, l. lejjebb; a latin forrásszöveget a magyar nyelvészeti szakirodalomban szokásos mód szerint normalizált helyesírással írom át).

Kezdetyk it az zyz marianak menben fel vitelerevl az ev lelkenek es testenek meg dycheveleserevl ez keppen. (HorvK. 163)

Articulus tertius, quod Beata Maria in glorioso corpore simul et anima est assumpta in caelum, ad quod assignantur XII rationes. Tertium mysterium de gloriosa Beatae Virginis assumptione, et eius felicissima corporis et animae glorificatione
(ST. 10.1.3)

Az egyházatyák gondolatát lezáró anaforikus funkciójú *haec ille*, azaz 'ezeket mondta ő (eddig az idézet)' gyakran (11 esetben) nincs lefordítva a magyarban. Pelbártnál ez a mintaprédikációhoz tartozó didaktikus jelzés, ezzel szemben a magyar szöveg már egy kész beszéd, szükségtelen nyomatókósan jelezni az idézést újra „hivatkozás-szóval”, így is jól elkülönül a kor általános idéző mondategysége, a *mondja* „hivatkozás-ige”, illetve a héber *lémor* hatására elterjedt latin *dicens* visszaadásaként a *mondván mondja* által (Dömötör 1988: 292) a szöveg folyamatától. Az egyenes idézés formáiról, az idéző mondategységekről és az idézet beszerkesztéséről l. még Dömötör 1985: 339–343, 1988: 289–290, 292). (Az aláhúzással jelölt magyarban betoldott szavakra később még visszatérek; az idézésről részletesebben l. Károly 1995: 824–834 és Gallasy 2005: 569–570, 692.)

Annak
okaert mongva zent agoston assump
ciorol vala praedicacyoyaban az zvyz ma
riarol monduan · Jsten zeky · vrnak
terme · cristusnak haylaka · melto ot
lenny · hol cristus vagyon · Jlylen dra
galatos kenchet melto tartany me
nyorzagban · hognem fevldevn
(HorvK. 177)

Proinde Augustinus in sermone De
assumptione dicens: „Tronum Dei, thala-
mum Domini, Christi tabernaculum, dig-
num est ibi esse, ubi Christus est; tam
pretiosum thesaurum dignius est caelo
servari, quam terra.” **Haec ille.**
(ST. 10.1.3)

Az idézetek helyének jelzése (az egyházatyák gondolatainak és a bibliai igeverseknek a forrása) 28 esetben marad ki a magyar szövegből a latinhoz képest. Pelbárt tudós módon szerkesztett, segédanyagokat, azok példáit, hivatkozásait is – például egy előtte fekvő másik kommentált példányból, florilegiumból vagy sermonariumból – beépítve munkájába (erről l. Ádám 2006 és Madas 1999), az apácáknak felolvasásra szánt kódexben viszont érthető módon nem a források megnevezése volt a fontos, hanem az, hogy minél kifejezőbb példákkal beszéljék el Mária mennybemenetelét.

Legyetek kezek · mert mely horaba
nem velnetek · embernek fya el iev · az ·
az halalnak ityelyre · Azert ezt azzonvönk
be tellyeseyte · Harmadzer az my tanolsagonk

Estote parati, quia qua hora non putatis,
Filius hominis veniet, scilicet ad mortis
iudicium, **ut patet Matthaeus XXIV. ac**
Lucas XII. Ergo ipssa haec implevit.

ert · hogha valaky zent · meges meg zen
teltessek az egy hazy zentsegek myat · Es aky
bevnes · hyuattasseek indevtasseek meg
tyztulasra · egyhazi zentsegeknek myatta ·
De mykeppen zent agoston mongya · harom
zentsegek vadnak · kyknek myatta kel men
den embernek magat ielesben zerzeny ha
lalara · Az az · az penitencianak zentsege
uel · oltary zentsegnek veteleuel · es az vtol
so kenettel ·
(HorvK. 136)

Tertia propter nostram instructionem, ut
qui sanctus est, sanctificetur adhuc, **Apocalypsis XXII.**, et qui peccator est, pro-
vocetur ad expiationem per sacramenta. **Has et plures alias rationes habes
supra libro VII. par. I. ar. II. c. II.** Sed
quoniam ut dicit Augustinus **libro De
visitatione infirmorum, quem scripsit
ad nepotem suum:** sunt sacramenta, per
quae debet quilibet homo potissime praeparare se ad mortem, videlicet sacramen-
tum penitentiae, **et** sacramentum eucharistiae, **quod est viaticum nostrae salutis, ut patet dis. I. c. „His vero”, et c. „Poenitentes”,** necnon et sacramentum unctionis extremae.
(ST. 10.1.1)

A latinban idézett bibliai passzus forrása 19 esetben mellőződik a kódexben, de természetesen magát az igeverset a pontos hely megnevezése nélkül is használja a magyar, általában teljes egészében vagy a kezdő szavai-val. Erre példa a 136. lapon egyrészt a Máté és a Lukács Evangéliumában is megtalálható idézet: *Estote parati, quia qua hora non putatis, Filius hominis veniet, azaz Legyetek készek, mert mely órába nem vélnétek, embernek fia eljő*, illetve az Apocalypsis, a Jelenések Könyve 22, 11-nek a mondata: *Qui sanctus est, sanctificetur adhuc, azaz Hogyha valaki szent, meges megszenteltessék* (l. fentebb).

A felhasznált bibliai és klasszikus auktorok műveiből vett idézetekkel való bánásmód a 15–16. századi prédikációírás módszertanára is rávilágít. Erről Tarnai (1984: 257–266; 307–316) részletesen ír, Madas (1999) pedig konkrétan a 13–15. századi műfaji jellegzetességeket veszi számba néhány magyarországi beszédgyűjtemény alapján. Pelbárt egy-egy tökéletesre csiszolt prédikációjának érveléseiben is nagy számban vannak jelen egyrészt bibliai, másrészt viszont közismert egyházi tekintélyektől származó idézetek is, hiszen következetesen szövi bele mondandójába, milyen „nyersanyagot” használt fel a beszédei építőköveiként; általában jelzi, hogy egy-egy részt, fejtegetést kinek mely műve alapján kompilált. Ezt a gazdag hivatkozás- és

utalásrendszer részben megtalálhatjuk a kódexben is, 21 helyen szerzővel és fejezetszámmal – és természetesen a citátummal – együtt, ám 31 esetben a latin forrásszöveghez képest a pontosabb helyjelölés, azaz a pontos cím vagy fejezetjelölés nélkül.

Maronis ferenchnek
es rikardosnak mondasoknak mō
dasok zerent · Ezbevl kevuetekevzne
yeek
(HorvK. 171)

secundum Franciscum de Mayronem
atque Richardum **super IV. di. XLIII.**
sequeretur
(ST. 10.1.3)

De mykeppen zent agoston mongya ·
(HorvK. 136)

Sed quoniam ut dicit Augustinus **libro**
De visitatione infirmorum, quem
scripsit ad nepotem suum:
(ST. 10.1.1)

Mykeppen ma latak
az istennek zylvejet · az bezed zerent ky
meg vagyon iruan harmad kyraly
kevnynnek masod rezeben monduan
(HorvK. 129)

sicut hodie viderunt ipsam. Iuxta illud
III. Regum. II.
(ST. 10.1)

A beszéd témájának kifejtésében tagmondat nagyságú elemek is kimaradhatnak, amelyek egy-egy distinctio mellékkörülményeit taglalják. Általában nem érezhető a hiány a magyar szövegben, többnyire magyarázatokról, kiegészítésekről esik szó bennük (15-ször: a 131., 133., 136., 139., 154., 157., 161. – 3-szor, 162. – 2-szer, 165., 189., 201. és a 217. lapokon).

Például a fentebbi példában idézett 136. lapon kihagyott *quod est viaticum nostrae salutis* szerkezet mellőzésében szerepet játszhatott, hogy a három szakramentum divisióként, tételszerűen kimondva jelen szövegrészben még csak felsorolódik, a folytatásban viszont mindhárom szentségről egyenként is részletes fejtegetés található.

Az egyik distinctióban az ítélet napjának tételszerű említésekor az a tagmondat marad ki a felsorolásból, hogy Krisztussal együtt az összes angyal és szent lejön az égből ítélkezni; ez köztudomású.

Annak okaert nem meltatlan ·
elegg igazan es byzonual mondatyk ne
melyektevl · hog az tevzes eeg keetzer le
gen meg evresevlt · es meeg harmadzer es
meg evresevlende · Elevzer cristusnak
menben menetykoron · mykoron menden
angelok eleyben ievuenek cristus vronk
nak · Masodzer azzonyvont marianak mē
ben fel viteleben · ez may napon · Har
madzer lezen itylet napyan ·
(HorvK. 157)

Propterea non immerito, satis congruenter et vere a quibusdam assertitur, quod caelum empireum sit evacuatum bis, et adhuc tertia vice evacuandum:

Primo in Christi ascensione, quando omnes angeli ei obviaverunt

Secundo in Beatae Virginis assumptione

Tertio **evacuandum erit** in extremi iudicii tempore, **quando omnes angeli et sancti venient de caelo unacum Christo ad iudicium etc.**

(ST. 10.1.2)

Mondat vagy bekezdés nagyságú elemek, elvont skolasztikus magyarázatok is kimaradnak esetenként a kódexből (17 helyen: 134. – 2-szer, 138., 139., 141. – 4-szer, 143., 152., 178., 185., 196., 201., 213., 221. – 2-szer). Az első példában a kimaradt rész azt tartalmazza, hogy a fájdalom a Krisztussal való létben oldódik fel.

Mert mykeppen az természet jndeygya
es haygya az lelket az testhez · ezenkeppen
az isteny zeretet sokkal erevsben jndeygya
es haygya az lelket cristushoz · Zent pal
nak mondasa zerent ky vgy mond · keuanok
meg feslenevm · es lennem cristussal ·
(HorvK. 151–152)

sicut autem natura movet et inclinatur animam ad corpus, ita charitas multo fortius movet et inclinatur animam ad Christum; iuxta illud Apostoli: Cupio dissolvi et esse cum Christo. **Poterat ergo ille dulcor amoris et suavitas contemplationis omnem dolorem absorbere, qui alias ex distrasia corporis solet evenire.**

(ST. 10.1.2)

A második esetben egy érv marad el amellett, miért nem maradhatott Mária teste halála után a földön. Akkor ugyanis úgy tünne, hogy a Fiú az anyai tiszteletet semmibe veszi, ami abszurdum.

de latyvk hog nem tyztelte
tyk fevlden az ev teste · hanem meny
orzagban · Azert azzonyonk fel vi
tetet menyorzagban mynd testestevl ·
(HorvK. 185)

Sed videmus, quod non in terris, ergo in
caelo, et per consequens corpore est
assumpta. **Alias videretur Filius mater-
num honorem contempsisse, quod est
absurdum.**
(ST. 10.1.3)

A mondatszintű kihagyások között több esetben teljes bibliai idézetek is kimaradnak a 134., 138., 139., 141. – 2-szer, 201. és a 213. lapon. Gyakran egy hosszabb fejtegetésen belül található, és ha a kompilátor kihagyja a szakaszt, azzal együtt maradhat ki a belefoglalt igevers is. (A latin többletet vastagítva, azon belül a bibliai verset dőlt betűtípussal jelzem.)

Harmadzer byzonevtatyk keuanatossagnak
okauál · mert minden ember evrevmest
keuanya es akarya meg tudny halalanak
napyat ·
(HorvK. 134)

Tertia ratio optati, quia omnis homo
libenter optat et vult praescire diem
obitus sui. **Unde Proverbia XIII.: *Spes,
quae differtur, affligit animam. Ergo
ipsa incertitudo temporis poenae fini-
endae huius miseriae, et gloriae con-
sequendae, anxiosa est animae.***
(ST. 10.1.1)

A második prédikációban a bibliai helyeket vizsgálva a latin forrás-
szövegben 90 idézet vagy bibliautánczó hely szövegét tártam fel, ebből csak
50-et vesz át egy az egyben magyarul a kódex, jelöletlenül épül be 13, a többi
pedig kimarad (ezek között vannak az elhagyott bibliai idézetek és azok a
nagyobb terjedelmű, le nem fordított latin szakaszok is, amelyek igeverset
tartalmaznak, l. fentebb).

Az egyháztatyáktól átvett forrásra Pelbárt 53 esetben utal, a forrás-
jelzést (l. fentebb) 44 esetben a kódex is átveszi. Egyetlen esetben fordul az
elő, hogy a latin jelzi az idézet helyét, a magyar szöveg viszont nem veszi át a
szerzőt. 8-szor nemcsak a hivatkozás marad ki a fordításból, hanem az a
mondat vagy hosszabb szövegegység is – a szabadabb átültetésből, kompilá-
lásból következően –, amiben a citátumok forrásai szerepelnek.

A leghosszabb, bekezdésnyi kihagyás a második prédikációban Alber-
tus Magnus fejtegetése arról, hogy vajon Mária miért vehette fel az utolsó
kenet szentségét. A magyar ennek csak a lényegét adja vissza a fejtegetés

elejének és végének lefordításával, a latint kivonatolva (láthatjuk ezt abból, hogy a szöveg két részének összekapcsolását, azaz a konklúzió kezdetét nem találjuk meg a latinban, csak a kódexben, szabad fogalmazásban, l. aláhúzva).

Azert mondanok kel nagy albertnak mondaszerent · hog azzonyonk marianak noha nem volt zevkseges · de maga fel vette az vtolso kenetnek zentseget · kyben fel vette az el mvlty adalmlnak be tellyeseytet iegzeseet · az ieuuendev dychevsegnek es iegzeseet · Akara azert azzonyonk maria fel venny ev nagy ala zatossagabol az kenetnek zentsegeet · my koron az kenetnek zentsege zerezettet vala az bevnesegert · Hog az alazatossagot melyet azzonyonk maria mynd tellyes eleteben meg tartot vala · ev eletenek vegezete (HorvK. 138)

Ideo dicendum secundum Albertum, **ubi scribitur**, quod Beata Virgo et si non indiguerit, tamen sacramentum unctionis accepit, in qua completae victoriae praeteritae et plene gloriae futurae suscepit signationem. **Nec obstat, quod ipsa non indiguit pro venialium remissione et infirmitatis alleviatione, eo quod ipsa nec venialia habuit, nec infirmata exstitit, pro quibus causis unctionis sacramentum exstitit ordinatum, quoniam pro venialium remissione et infirmitatis alleviatione, ipsa Virgo accepit totius doloris mortis, quod maius erat remissionem atque totius animae et corporis glorificationem. Unde licet ipsa potuit, ut hoc sacramentum non reciperet exempta per privilegium, quod confert Dominus his, quos sine infirmitate et mortis dolore dignatur evocare, qui ut videtur, non tenentur ad unctionem extremam cum oleo pro infirmantibus instituto. Tamen videtur verisimile, quod Beata Virgo isti privilegio propter humilitatem abrenunciaverit, sicut et alia privilegia sua dum viveret, occultavit, et sacramentum istud pro peccatoribus institutum humiliter suscepit, ut humilitatem, quam per totam vitam suam tenuerat, etiam in extremo vitae articulo consummaret. **Haec Albertus.****

(ST. 10.1.1)

Hosszabb latin szövegrészlet marad el a prédikáció végén (221. lap) is. Mária az égi szférákba érve összesen 12 karral találkozik, üdvözlük őt az angyalok, a szentek, amíg csak fel nem ér a hierarchia csúcsán álló Szentháromságához. A latinban karról karra párhuzamosan szerkesztett jelenetek sorakoznak. A kódex szövege viszont a harmadik égi kar számbavétele után a nyolcadikkal folytatódik (1. a határozószavak vastagított és dőlt kiemelését).

Harmadzer menuen azzonyonk maria az angeloknak korokban · ezek es dychyreek azzonyonk maria at monduan · O angeloknak kyral ne azzonya · meltan magasztatol teremtet allatokon · Azert melto fe lyeb menned · es mynket meltoly meg aldanod · *Nyolchadzer* men ueen azzonyonk maria · iuta az vralkodo angelok karaban · Ezek es dychyrek azzonyonk maria at monduā · O nemes azzonyonk · nekevnk az tyztevnk · hog my az feyedelmkev dev angelok<.>nak felette legyevnk · parancholyonk nekyk · Teneked kedeg teruen zerent valo hatalmad vagon · mykeppen anyanak · pa rancholny meeg istennek es · az te zent fyadnak · Azert O nemes anya · meltan meegy felyeb my nalonk naal · es tegy mynket rezesse az te aldomasodban (HorvK. 220–221)

Tertio quoque ad chorum angelorum veniendo, et illi commendaverunt eam dicens: O regina angelorum, merito tu **super nos exaltaris, quia cum nos praesideamus singulis hominibus custodiendo. Tu es omnium universaliter protectrix et domina. Ascendendo igitur relinque nobis tuam benedictionem! Post haec.**

Quarto ad chorum archangelorum veniendo, et illi commendaverunt dicens: O felix Maria, nos quidem habemus nunciate mundo maiora, tu vero edidisti mundo omnium maximum, scilicet Filium Dei. Merito ergo exaltaris. Et ascendendo relinque nos in tua benedictione!

Quinto praeterea ad virtutum chorum veniendo commendaverunt ipsi eam dicens: Nostrum est facere miracula. Sed tu, Virgo summo et indicibili miraculo Deum in tuo utero conclusisti et carne induisti, ergo dignum est te ascendere et nobis benedictionem tuam impertire.

Sexto pote statuum ad chorum veniendo commendaverunt ipsi eam dicens: O benedicta femina, nostrum est potestates daemonum cohercere, sed tu caput serpentis contrivisti. Digne ergo ascendis, et nos benedic!

Septimo principatum veniendo in

ordinem commendaverunt dicens: O imperatrix omnium, nos principamur angelis, tu vero omnibus creaturis, iustum est ergo te ascendere et nos benedicere dignare.

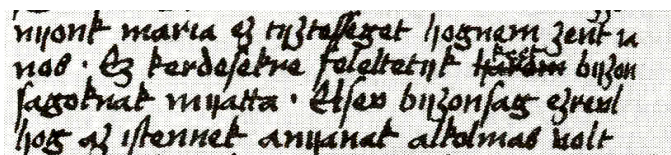
Octavo dominationes eam commendaverunt dicens: O domina inclita, nostrum est principatibus praeesse, tu vero ut mater ius habes etiam *Deo..Filio..tuo* praecipendi, ergo ascendis merito, et nos benedictione tua participes facito!
(ST. 10.5.3)

Több hipotézis is lehetséges, hogy vajon miért történhetett ez a nagy ugrás, miért maradt ki a *chorus archangelorum*, *chorus virtutum*, *chorus statuum*, *chorus principatum*. A fordító, a kompilátor vagy maga a másoló gondatlansága és / vagy szótévesztése (a *Tertio* utáni *Quarto* és az *Octavo* szó hasonlósága) alapján elképzelhető, hogy figyelmetlenségből a szövegalkotó lejjebb folytatta a munkáját úgy, hogy talán észre sem vette a hibázást.

Érdekes példája a kihagyásnak az a szövegjavítást tartalmazó hely, ami azt tárgyalja, hogy szükség volt-e Máriának meghalni, azaz köteles volt-e alávetni magát a halálnak. Mivel Isten anyjaként nélkülözött minden bűnt, „*kellet volna evneky eleuenen változtatny az dychevsegre*”. A párhuzamos latinban három érv szól emellett: „*Ad quaesitum igitur respondetur per tres veritates seu conclusiones*”. Ráskay Lea először leírja ezt a tételt magyarul, és azt is, hogy három pontba foglalva fogja ezt a gondolatot bebizonyítani, de aztán lehúzza a *három* szót, és felé írja, hogy *keet* (l. lejjebb a kódexrészletet), azaz „*Ez kérdésekre feleltetyk <harom> keet byzonsagoknak myatta.*” Csak két érvet ír le kifejtetten utána, azt is kivonatolt formában.

Ami a kézírást (a szó áthúzását és korrigálását) illeti, minden kétséget kizáróan Ráskay Lea rövidítette az érvelést. Ehhez l. a Haader–Papp (1994: 267) lábjegyzetében: „A szó a scriptor kezétől való, a törölt szó fölé írt interlineáris betoldás.” De azt, hogy latinul vagy magyarul volt-e az apáca előtt a forrásszöveg, amelyet kivonatolt, fordított, vagy kész magyarázást másolt-e be a kódexbe, nem lehet egyértelműen eldönteni. Haader (2004: 202) ezt írja: „Megoszlanak a vélemények arra nézve, hogy soror Lea beleavatkozott-e, és ha igen, milyen módon avatkozott bele az általa másolt szó-

vegekbe, fordított-e maga is szövegrészeket, vagy sem. Én inkább a nem pártján lennék, bár a latin szövegek másolásában igen otthonosnak tűnik.”

Megállapítható, hogy az első prédikációhoz képest a második szabadabb fordítású munka. Úgy tűnhet, hogy a legtöbb esetben tudatos szövegkihagyásokról beszélhetünk. A készítő gondosan emelte ki a lényegét az előtte lévő szövegből anélkül, hogy az egyháztudósok utalásait, megállapításait, skolasztikus fejtegetéseit szó szerint idézte volna; ez csökkentheti a másolási hibák és szövegévesztések valószínűségét, és erősítheti a szándékosságot. A kódexbeli vizsgált szöveg alkotóját a közönség érdeklődését figyelembe véve sokkal inkább a téma érdekelt, például célirányosan Mária mennybemenetele, az ascensio – amely a hallgatósághoz érzelmileg közelebb állt –, mint például egy-egy tudós érvelés logikus kifejtése. Az erről szóló mondatok szöveghűen tolmácsolódnak a kódex lapjain. A készítőnek a témához fűződő viszonya tehát sokkal bensőségeesebbnek tűnik a második esetben, mint a kódex első prédikációjában. Amíg azt pontosan, tagmondatról tagmondatra igyekezett valaki tolmácsolni, addig itt egy kicsiszolódott munkának lehetünk tanúi. A szöveghű fordítás és az érzelmi motiváció túlsúlya váltakozva látszik a fordítás és forrás egymás mellé tételekor kibontakozni.

3. A magyar szövegben fellelhető kiegészítések osztályozása

A fordítás és forrás viszonyának tipologizálásakor a módosítások kiegészítésekben való megnyilvánulásaira, a szavak kódexbe történő betoldására, azaz a parafrázisra számos példát hozhatunk, l. ahogy ezt a korábban idézett részletekben aláhúzással jelöltem. A magyar részt gördülékenyebbé tevő aláhúzott szavak betoldások, nem szó szerinti, hanem értelemszerű fordítások.

Az idézésre vonatkozó, azt megelőlegező betoldások közül (l. fentebb is: Dömötör 1985, 1988 és Károly 1995: 827, 829) a leggyakoribbak az idézetet bevezető ún. „idéző igék”; jelen kódexben is a *mond*, *mondván* utal általánosan az utána álló idézetre, de ezt jelezheti az idézet forrásával, eredetével való összekapcsolás is. Az első példában dőlt betűtípussal szedem az

idézések szerepében álló szavakat. Jól látható a latin idézetbe szokásosan ékelődő idéző mondat és a magyar szövegben a – pontos fejezetszám nélküli – bibliai hely gördülékény feloldása is.

Es chodalkozuan
enekelnek vala ez aldót zvz marianak
dychretyre monduan · Kychoda ez fe
lette bodogsagos zvz · ky fel megyen
dychevsages fel menetnek myatta · az
kyetlenbevl · az az · ez also velagbol · Mely
velag kyetlennek neuztetyk mykeppen
zent bernald mongya · Mert el hagyatta
tot istentevl es angeloktwl · azert hog ez
velag tellyesseggel vettetevt gonossagba ·
zent janosnak mondasa zerent
(HorvK. 125–26)

et *admirando canentes* in laudem
eiusdem benedictae Virginis deprome-
bant in hac assumptione: „Quae est –
inquunt – ista, scilicet Virgo super-
beatissima, quae ascendit per assump-
tionem gloriosissimam de deserto”, id
est mundo isto inferiori, qui nomine
deserti significatur, *ut dicit Bernardus*,
quia desertus et derelictus est a Deo et
angelis, propterea quia totus est positus
in maligno *I. Ioh. III.*
(ST. 10.1)

A következő esetekben nemcsak a mód, hanem az idézet helyének konkrétabb megnevezése (l. az alápontozást) és a többletként aláhúzott idéző mondategység is megmutatkozik a kódex szövegében.

dauid prophetanak mondasaze
rent monduan · Valazta evtet az az · zvz
mariat vr isten · es eleue valazta · Es teue
evtet lakozny ev satoraban
(HorvK. 129)

Iuxta illud etiam P̄s.: Elegit eam Deus, et
praelegit eam, in tabernaculo suo habi-
tare facit eam.
(ST. 10.1)

Zent pal
nak mondasa zerent ky vgy mond · keuanok
meg feslenevm · es lennem cristussal ·
(HorvK. 151–152)

iuxta illud Apostolj: Cupio dissolvi et
esse cum Christo.
(ST. 10.1.2)

Az idéző kifejezés mellett a bibliai hely jelölése is mutathatja az idézetek magyar szövegbe való gördülékény beilleszkedését.

Mykeppen ma latak
az istennek zvelet · az bezed zerent ky
meg vagyon iruan harmad kyraly
kevénynek masod rezeben monduan
(HorvK. 129)

sicut hodie viderunt ipsam. Iuxta illud
III. Regum. II.
(ST. 10.1)

A lentebb közölt két ráció, azaz bizonyítási ok latin és magyar egymás mellé tett szövege (134. lap) is az anyanyelvi többletre mutat rá a prédikáció gondolati fűzésének példájaként, a „valahányadszor valamivel bizonyíttatik” szerkezetében. Itt felesleges az érvelésbe külön bizonyítást jelentő igét beszúrni, a magyar mondat viszont csiszoltabb, gördülékenyebb az íge által.

Harmadzer byzoneytatyk keuanatossagnak
okaua · mert minden ember evrevmest
keuanya es akarya meg tudny halalanak
napyat · Annak okaert azzonyonk maria es
keuanta meg tudny ev halalanak napvat ·
mykynt egyeb emberek · De valamyt
az zyz maria keuant meg tudny · az ev
zent fya evneky azt mynd meg ielentete ·
(HorvK. 134)

Tertia ratio optati, quia omnis homo
libenter optat et vult praescire diem
obitus sui. **Unde Proverbia XIII.: Spes,**
quae differtur, affligit animam. Ergo
ipsa incertitudo temporis poenae fini-
endae huius miseriae, et gloriae con-
sequendae, anxiosa est animae. Unde
ipsa Beata Virgo, sicut et alii, optavit
praescire mortem, sed quicquid optavit
scire, filius ei revelavit;
(ST. 10.1.1)

Masodzer byzoneytatyk erdemnek okabol ·
mert mychoda annak oka · hog valakynak
meg ielentetyk ev halaloknak napya ·
Ha valakynak ev halala meg ielentetyk
zentsegenek meltossagaert · azzonyonk maria
ria mendeneknel meltossagosb vala · Ha
isteny zeretnek tellyessegeert · az zyz maria
ria mendeneknel tellyesb vala isteny
zeretettel · Ha az testnek meg feslesenek
keuansagaert · azzonyonk maria mende
neknel nagyobbban keuan vala meg fe
selny ev testebevl · es lenny cristussal ·
(HorvK. 134)

Secundo ratione causalis meriti; namque
est causa, quare aliquibus revelatur dies
obitus? Si dignitas sanctitatis, ipsa est
utique dignissima; si *charitas*, ipsa est
charitate plenissima; si *desiderium*, ipsa
summe cupiebat dissolui, et esse cum
Christo. **His quippe causis meretur,**
quis ut reveletur ei dies obitus, et
quaecumque alia causa potest assignari,
illa in Beata Virgine est excellentissime prae aliis, ergo etc.
(ST. 10.1.1)

Egy-egy szó használata is állandósulhat a magyarban, ilyen pl. a nevek előtti állandó jelző megszilárdult formája: *Augustinus – zent agoston* (136, 177); *Iohannis – zent ianos* (140); *Albertus – nagy albert* (138), alább (a kiemelés végett dőlt betűtípussal szedve és aláhúzva): *Dionysius – zent dyenes* stb. (A név kifejtettségéről és a grammatikai pozíciók kitöltéséről l. lejjebb.)

mykeppen *zent dyenes*
mongya nemely epistulayaban · sevt my
keppen *zent dyenes* mongya · evnen ma
ga es *zent dyenes* nem tugya vala
okat · Mykoron *zent dyenes* az jdevben
meeg nem hyt vala cristusban · illyen
jgeket monda az ev taneytuanynak
monduan
(HorvK. 128)

sicut refert *beatus Dionysius* in epistula
quadam, immo ut fertur, ipse *Dionysius*
huius eclipsis causam ignorans, cum
protunc nondum in Christum credidisset,
discipulis suis dixit haec verba:
(ST. 10.1)

Fordítói sajtóságnak tekinthető (l. Károly 1995: 792), hogy a kódex szövegében feleslegesen ismétlődik egy-egy olyan főnév vagy kifejezés, ami a latin szövegben hiányzik, vagy csupán egyszer fordul elő kifejtetten (az alábbi két példában a kiemelés végett félkövéren is szedve).

Harmadzer az my tanolsagonk
ert · hogha valaky zent · meges meg zen
teltessek az egy hazy zentsegek myat · Es aky
bevnas · hyuattasseek indeytasseek meg
tyztulasra · egyhazi zentsegeknek myatta ·
(HorvK. 136)

Tertia propter nostram instructionem, ut
qui sanctus est, sanctificetur adhuc, **Apo-**
calypsis XXII., et qui peccator est, pro-
vocetur ad expiationem **per sacramenta**.
(ST. 10.1.1)

A Horvát-kódexben is fellelhető az a glosszázási módszer, amely révén egy szó a szinonimájával együtt jelenik meg a magyar szövegben. M. Nagy (203b: 52) a Ráskay-kódexek latin–magyar szóikerítéseit vizsgálva rámutatott, hogy a stílus változatosabbá tételére is felhasználható ezt a fajta technika, nemcsak kizárólag latin szavak esetén, hanem egy-egy szó újraemlítésekor is, mely mintegy általános stílusbeli modorosságnak is tekinthető.

Elevsev **malazt vagy avandok** · melyet ada az vr isten azzonyok marianak · hog ev meg halna faydalm nekevl · edesseges edeskedeessel · Masodyk **malazt vagy avandok** · melyet ada az vr isten azzonyok marianak · hog meg halna keserevseg nekevl · nagy vigassagos vigasztalassal · Harmadyk **malazt vagy avandok** · melyet ada az vr isten azzonyok marianak · hog meg halna felelm ne kevl jgeen bÿzonsagos batorsaggal · (HorvK. 148)

Prima **gratia**, quod ipsam mori voluit sine dolore, cum suavissima dulcoratione
 Secunda, quod ipsam mori voluit sine merore, cum laetissima consolatione
 Tertia, quod ipsam mori voluit sine timore, cum certissima assecuratione.
 (ST. 10.1.2)

A magyar kódexszövegekben a korabeli gyakorlatnak megfelelően a latinhoz képest tanító, ismeretterjesztő céllal (Horváth 2005: 478–479) is bővíthették a magyarázatok körét. Például egy-egy terminus használatakor megfigyelhetjük, hogy a magyarításban a megértésre törekedve, magyarázó jelleggel és az érzelmi ráhatás céljából fokozható a szó intenzitása is. A fentebbi példában (HorvK. 134) a *charitas* megfelelője: „*isteni szeretetnek teljességéért*”; a *desiderium*: „*az testnek meg fésülésének kívánságáért*”.

Egyetlen helyen bár, de előfordul az is, hogy a latinhoz képest mind a hivatkozás: *az magnificatban*, mind pedig maga a hivatkozott szövegrész: *es szent o neve* is bővítve és pontosítva van a kódexben.

Az mondaas zerent · melyet enekle eynen maga azzonyok maria az magnificatban monduan · Tevt en nekem vr isten nagyokat · ky ha talmas es zent ev neue (HorvK.190–191)

iuxta illud, quod et ip̄sa cecinit: Fecit – inquit – mihi Dominus magna, quia potens est etc.
 (ST. 10.1.3)

A mondatszerkezet explicitté tételének példajaként az anyanyelvi szövegszerkesztés sajátossága tükröződik a 140. lapon, hogy a magyarban a *naggyal inkább* szintagma után a *hogy, hogynem* kifejezés betoldásként áll.

Esmeg zent ianos euangelystarol sokan tar
gyak · hog eleuenen változtatot az dychev
segre · Nagyal inkább erdemlette volna azzo
nyonk maria ez tyztessseget hognem zent ia
nos ·
(HorvK. 140)

Item de Iohanne evangelista plurimi
tenent, quod sit vivus translatus. Ergo
ipsa hoc privilegium magis debuit
habere.
(ST. 10.1.1)

A kontextusból és a közös előismeretekből fakadhat ez a használat; pl. a fentebbi példában az *ada az vr isten azzonyonk marianak* (HorvK. 148) kifejezés betoldása természetes kiegészítésként ismétlődik az anyanyelvi szövegben.

4. A grammatikai pozíciók tartalmas elemmel való kitöltése

Az általánosabb kifejezésmód helyett a konkrétabb megnevezésre cserélés is gyakori a kódexben. A szövegszerkesztés sajátóságaként jelentkező grammatikai túltöltést a Ráskay Lea másolatában fennmaradt *Margit-legenda* (1510) kapcsán legutóbb M. Nagy (2007) vizsgálta részletesen. Jellemző a kódexirodalomra, jelen prédikációra is, hogy a magyar szöveg minden grammatikai pozíciót igyekszik tartalmas elemekkel kitölteni. Leggyakrabban a névmással kifejezett vagy jelöletlen dolog vagy személy helyett használ tartalmas jelentésű szót (l. Károly 1995: 792; a névmás-főnév módosulást a fenti, hasábra szedett példákban alápontozással jeleztem). Ez a tendencia, az ún. túlbiztosítás és az affektivitásra való igény anyanyelvi eredetű lehet. Pl. *Primum mysterium de eius sanctissima morte, azaz Elsev tanolsagonk lezen · azzonyonk marianak zentseges halalarol* (ST. 10.1.; HorvK. 130.) vagy az előzőekben: *zent dyenes* négyzseri említése (HorvK. 128).

Ez a legszembeütőbbben Mária megnevezésekor jelentkezik. Amíg a forrás általában az *ipsa* szót használja ebben az értelemben, vagy jelöletlenül utal, addig ez a magyarban végig és következetesen tartalmas kifejezéssel van lefordítva, legtöbbször *Szűz Máriaként, Asszonyunk Máriaként* (az eddig közölt példákban is, pl. 134. és 140.), illetve ennek szinonimáiként; pl. *az istennek zvleyet* 129; *azzonyonk* 136. stb. Természetesen az általánosabb *ipsa Beata Virgo* kifejezést is nevesíthetik így; pl. *Virginis – zvz marianak* 125.; *Beata Virgo – azzonyonk marianak* 138.; *in Beatae Virginis – azzonyonk marianak* 157.; *eam – azzonyonk mariat* 220, 221. stb.

További példám a névmás tartalmasítására és az általános kifejezések konkrétabb használatára a fentebb közölt részletekben: *Ps. – dauid prophe-*

tanak 129.; alii – egyeb emberek 134.; Apostoli – Zent palnak 151–152.; ei – cristus vronknak 157.

5. Összegzés

A kódex szövegének személyesebbé és érthetőbbé tételét, valamint könnyebb befogadását segítik elő ezek a kihagyások, kiegészítések és egyéb módosítások, a hívek világához, gondolkodásához és anyanyelvhasználati módjához közelebb víve egy-egy fogalmat, eszmét, érvet, nevet, a korszak fordítási módszere által.

Noha a két nyelv kulturális nyelvi érintkezésének ebben a szakaszában a latin az emelkedettebb, az írásbeliségnek és az egyház intézményrendszerének a nyelve, a beszélőközösség anyanyelveként az adott zárt keretek között orálisan a magyart használja. A magyar a latin presztízsével, szimbolikus és kulturális értékével nem vetekedhet, használati módjaival viszont igen; a beszélők attitűdje, nyelvi identitása hatással van a fordításokra, a prédikációkra, így az anyanyelv státuszának látens megemelésére is.

A Horvát-kódex igényessége nemcsak magát a fordítást és alkotóinak a műveltségét minősíti, hanem rámutathat a „szöveggyűjtemény” használati körülményeire is. A megfogalmazásokon jól érződik a szövegalkotók magyar anyanyelvisége, és az a funkció is, amit a kódex az apácakolostorban betöltött (l. Haader–Papp 1994: 17). A prédikációmintákat felhasználják, de már olyan fázisát tapasztaljuk ennek a kihagyások, betoldások és a konkrétabb szóhasználat révén is, amely arra enged következtetni, hogy a latin szövegek átvételének kiforrott formája és hagyománya van a későközépkori magyar egyházi életben és apácakolostorokban. Ezt akkor tudjuk pontosabban látni, ha szélesebb spektrumban térképezzük fel annak a kérdéskörét, hogy a latin szövegek milyen átvételi móddal kerülhettek bele a magyar kódexekbe.

A későközépkori vallásos életben a híres teológusok latinul fogalmazott szövegeinek, prédikációinak gyors terjedése kiforrott és jól működő rendszerre világít rá. A külföldöt járt (idegenben tanult) egyháziak találkozhatnak friss kiadású latin egyházi szövegekkel, le is fordíthatják az arra méltónak ítéltet az anyanyelvükre az egyszerűbb hívek számára, az apácakolostorokban pedig sokszorosíthatják ezeket a magyarításokat, hogy ami igazán értékes teológiai mű, ismert legyen szélesebb egyházi körökben, központokban is (Madas 2002: 131). Hogy ezeknek a külföldön kiadott szövegeknek az elterjedését nem gátolta semmiféle nyelvi és földrajzi akadály, mutathatja maga a Stellarium is. A kódex eredeti latinját ugyanis alig húsz évvel Ráskay

Lea másolása előtt fogalmazta a nagy hitszónok Temesvári Pelbárt, és adták ki Németország több városában (és másutt is), ráadásul nem csak egy alkalommal. Hogy a mű hogyan és milyen nyelven jutott el a margitszigeti kolostorba, a magyarra való fordítás ténylegesen mikor és ki által készült, és hányadik változatban került a kódexet másoló apáca kezébe, mind-mind megválaszolhatatlan kérdések. Az viszont tény, hogy a nagyjából húsz éves időintervallum elegendő volt ahhoz, hogy a forrás – a fentebb vázolt módosítástípusok használata által is – a Horvát-kódex része legyen.

HIVATKOZÁSOK

- Ádám Edina–Bata Sarolta 2005: *A Karthauzi Névtelen munkamódszere a Péterpál-napi beszéd és forrásainak összehasonlítása alapján*. Plaustrum seculi III. konferencia, ELTE Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék.
[http://sermones.elte.hu/PlaustrumIII_net/04Edina-Saci.htm]
- Ádám Edina 2006: Temesvári Pelbárt prédikációinak műfaji kettőssége, in *Emlékkönyv Temesvári Pelbárt halálának 500. évfordulója alkalmából 1504–2004*. Szerk. Berhidai Piusz–Kedves Ilona. Temesvári Pelbárt Ferences Gimnázium, Kollégium és Szakközépiskola, Esztergom, 99–116.
- Bárczi Ildikó 2006: A tematika sokszínűsége Temesvári Pelbárt prédikációiban, in *Emlékkönyv Temesvári Pelbárt halálának 500. évfordulója alkalmából 1504–2004*. Szerk. Berhidai Piusz–Kedves Ilona. Temesvári Pelbárt Ferences Gimnázium, Kollégium és Szakközépiskola, Esztergom, 65–97.
- Dömötör Adrienne 1985: Az idézés grammatikai módjai Heltai Gáspár nyelvében, *Magyar Nyelvőr* 109, 337–348.
- Dömötör Adrienne 1988: A grammatikailag jelölt idézések a könyvnyomtatás első évtizedeiben. I. Az egyenes idézés, *Magyar Nyelv* 84, 283–295.
- Gallasy Magdolna 2005: Szövegtörténet, in Kiss Jenő–Pusztai Ferenc, 561–576; 691–693.
- Haader Lea–Papp Zsuzsanna 1994: *Horvát-kódex 1522. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest, (Régi Magyar Kódexek 17.).

- Haader Lea 2004: A Nyulak szigeti scriptórium mint műhely, *Magyar Nyelvőr* 128, 196–205.
- Horváth László 2005: Szó szerkezet-történet, in Kiss Jenő–Pusztai Ferenc 2005, 430–482.
- Horvát-kódex 1522 = Haader Lea–Papp Zsuzsanna 1994.
- Károly Sándor 1995: Kései ómagyar kori emlékek szöveggrammatikája, in Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. A kései ómagyar kor, Mondattan. Szöveggrammatika*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 759–834.
- Kiss Jenő–Pusztai Ferenc 2005: *Magyar nyelvtörténet*, Osiris Kiadó, Budapest.
- M. Nagy Ilona 2003a: A Jordánszky-kódex fordítástechnikai sajátosságairól, in A. Molnár Ferenc–M. Nagy Ilona szerk.: *Tanulmányok a magyar egyházi nyelv története köréből*, Debrecen, 103–114.
- M. Nagy Ilona 2003b: A kódexirodalom latin–magyar „szóikerítéseinek” szövegbeli motivációjáról, in Hajdú Mihály–Keszler Borbála szerk.: *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*, ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete és a Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 49–55.
- M. Nagy Ilona 2007: Szövegformáló törekvések a Margit-legendában, in *Nyelv, nemzet, identitás. Az VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Debrecen, 2006. augusztus 22–26.) nyelvészeti előadásai II*, Nemzetközi Magyarstudományi Társaság, Budapest–Debrecen, 351–359.
[http://mek.oszk.hu/05100/05146/pdf/hunkong2006_2.pdf]
- Madas Edit 1999: Említett és idézett klasszikus auktorok a középkori magyarországi prédikációirodalomban, *Magyar Könyvszemle* 115, 277–286.
- Madas Edit 2000: Temesvári Pelbárt, in *Új magyar irodalmi lexikon* 3., Budapest, 20–71.
- Madas Edit 2002: *Középkori prédikációirodalmunk történetéből. A kezdetektől a XIV. század elejéig*, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debreceni Egyetem.
- Magyar nyelvtörténet 2005 = Kiss Jenő–Pusztai Ferenc 2005.
- Szilády Áron 1880: *Temesvári Pelbárt élete és művei*, Budapest.
- Tarnai Andor 1984: „A magyar nyelvet írni kezdik”, *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Temesvári Pelbárt 1497: *Stellarium corone benedicte virginis Marie in laudem eius pro singulis predicationibus elegantissime coaptatum*. Basel, Jakob Wolff von Pforzheim. RMK. III. 76.
- Végh József Mihály 1971: A Müncheni Kódex magyar szövegének és párhuzamosan közölt latin megfelelőjének összehasonlítása, in Nyíri Antal szerk.: *A Müncheni Kódex 1466-ból* (Codices Hungarici VII.), Akadémiai Kiadó, Budapest, 59–72.